

Leopold Flam

Wszystko zniosę, nawet siebie

Wybrane cytaty z dzienników Leopolda Flama przełożyli studenci filologii niderlandzkiej KUL (Kamil Narolski, Robert Urban, Natalia Żeleźnicka i Radosław Żukowski), całość opracował Marcin Polkowski

Lublin 2024

The Entanglements of Leopold Flam.

Opening word for the conference “I Will Endure Everything, Including Myself. LEOPOLD FLAM. Diary and letters of a nonconformist. From Lublin (Poland) to Antwerp (Belgium)” on May 23, 2024 at the John Paul II Catholic University of Lublin.

By Marcin Polkowski (edited version)

Leopold Flam is back in Lublin, the city in Poland where he lived with his parents and where his father lived before emigrating to Belgium. His work is being read, translated and presented today at the Catholic University of Lublin. Flam himself may have been surprised or amused, we'll never know, but perhaps he wouldn't have thought it a great coincidence?

Modern cultural historians like to work with the concept of entangled history, which offers the opportunity to examine the same object from various angles. The Lublin where Flam lived "in a small and dark apartment" with his mother and father before returning to Belgium on 29 November 1920 (cf. p. 19) was the same Lublin where, almost exactly two years earlier, on December 8, 1918, the Catholic University of Lublin, then a very small institution housed in a theological seminary and a former military hospital, had opened its doors to students.

On 18 May 1920, in Wadowice, a boy was born who would be baptized as Karol Wojtyła, later Pope John Paul II – a professor of the Catholic University of Lublin, and now its patron. In August of the same year, 1920, the Soviet Red Army, the "Bolsheviki" to whom Flam would refer elsewhere in his diaries, had been expelled from central Poland. And just before the Flam family left for Belgium, a Belgian Cappuchin monk, Gommar Michiels, travelled in the opposite direction (from Belgium to Lublin). There he would write an article about the Flemish Movement, which he fervently supported.¹

Flam wouldn't have known about the Catholic University of Lublin. In all likelihood he wouldn't have expected his work to be discussed at a Catholic university. In his diary, for example, he expressed himself very negatively about the Catholic University of Leuven. So is there a reason why we should read Flam at a Catholic university? I'd like to point out that,

¹ M. Polkowski, [“The contributions of Idzi Radziszewski, Gommar Michiels and Stefan Wyszyński to research in Dutch Studies at the Catholic University of Lublin in the light of the university's contacts with the Low Countries \(1918–1939\)”, *Neerlandica Wratislaviensia* 34:129-153.](#)

apart from the Lublin narrative, there is another "entangled story" in Flam's life. By this I mean his entanglement with God and religious belief, a perplexing and often paradoxical stream of thought that runs through at least his diaries, if not all his writings.

Flam's preoccupation with God, the Eternal, his polemical dialogue with Christianity, his fascination with the figure of Christ, is a very good reason why we can read Flam at the Catholic University of Lublin.

Leopold Flam (1912-1995) was known in Belgium in the post-war period primarily as a philosopher and university lecturer at the Free University of Brussels. He was an unconventional figure, famous for his radically leftist views, and his lectures, whose protagonists included Plato, Enlightenment philosophers, Marx, Nietzsche and the French existentialists, divided both students and professors into ardent admirers and fierce opponents. He was conflicted, did not shy away from controversial theses, and his critics accused him of mythologizing his own person. *Ecce philosophus* – such is the title of one of the recent studies about him. However, this Cold-War era public intellectual, enfant terrible of Belgian intellectual salons, had another side to his personality, which was, so to speak, in hiding, and which has only now come to light, thanks to the edition of his diaries, painstakingly transcribed and compiled by a team of sixty volunteers, led by Flemish writer Kristien Hemmerechts and Guido van Wambeke.

From the diaries, which cover the period up to 1957 – that is, when having abandoned his profession as a history teacher Flam embarked on an academic career and was able to devote himself fully to his great passion, philosophy – we learn about his intellectual formation and private life. The reader becomes a witness to Flam's struggle with himself, with his own personality, which seems to have been with him from the beginning, and which inspired Hemmerechts and Van Wambeke to give the edition the title *I will endure everything, even myself*. In the pages of the diaries, we can trace his life from his childhood, which he spent in humble conditions and even poverty, living with his parents and siblings in an Antwerp basement. We read about the years during and just after World War I, which he spent in Lublin, where his father, Hersh Flam, hailed from (his mother, Mala, née Weitz, came from Chełm). Flam talks about his thoughts on his family, his first love (unrequited, for Anna), and his second, for Julie Isbutsky, who became his wife. We witness his thirst for knowledge, but also his dilemmas regarding Jewish faith and tradition. Like many of his peers, Flam was fascinated by communism (he was also a member of the Belgian Communist Party from the 1930s

until 1947). He can be counted among the so-called ‘fellow travelers’, although, as some diary entries indicate, he later had no illusions about the genocidal nature of the Soviet system (for example, when he referred to the Moscow show trials of the late 1930s). Although he embraced Marxist dialectical materialism, as his diary entries show, he returned in his thoughts during this period just as intensely to God.

It may be revealing to the reader how often Flam referred to the Eternal, and indeed how difficult it was for him to live without God, or that he prayed. Here is a sample:

Friday, April 16, 1943

Despite the fact that I am experiencing God's presence more and more, I have not yet managed to find God, I still feel lonely, and this is the reason for my constant despair.

(Translated by Marcin Polkowski)

The war period marks, as it were, the culmination of Flam's rapprochement with God, a search that probably accompanied him throughout his life:

Tuesday, April 27, 1943.

The importance of God in our lives is immense, and yet in my daily dealings with people I cannot act otherwise than a resolute godless man.

In the silence of the night one feels the breath of God, one is aware of His caring presence. Now at last I am aware that I am not alone, now that I realize God's presence, now that I feel His caring hand over my head. It is this deep awareness that fills me with gratitude. I have had a hard day, but I bow my head and heart with gratitude because I have done something with caritas, because I have given courage and hope to a woman who was very unsympathetic to me, because I have the opportunity to place my child in a boarding school.

I am slowly approaching my Father. Actually, I am not there yet. I am still approaching, but I know that He is there, that His breath sustains my life, that He will never leave me. In the most hidden suffering, in the hours of the most bitter remorse, in despair and abandonment, in severe anguish, a light came on for me, I felt God, I received

a clear realization that God had not abandoned me, but that I had turned away from Him. Now I desire with all my might to draw closer to Him, so that His light will penetrate my life, so that with His warmth I will destroy my death of life and rise again.

(Translated by Marcin Polkowski)

Other entries testify that Flam even became fascinated with Christianity, especially the person of Christ. However, it must be admitted that Flam's idea of God in his youth and during the war is not clear-cut, nor did it remain stable in his later years, when he followed the fashionable path of Marxism and immersed himself in Enlightenment philosophy. The ex-post perspective therefore colors many reflections on what Flam really believed, what his most authentic idea of God was.

Recently, for example, Belgian philosopher Max Borka wrote that “the early atheist and communist Flam's many pleas to God were not addressed to a Catholic God, but to a heretical Spinozist version of an unknowable Jewish Eternal who, as a harmonious interplay of natural forces, can be scientifically explored.” Borka echoed the criticism of Flam's biographer Willem Elias, who claimed that Flam's diaries led to the Christianization or, as he ironically put it, the “Kristienization” of the philosopher's thought. Borka even claimed that the consideration of individual quotes made Flam a caricature, “Flam for Dummies,” and from “a champion of freedom and enlightenment [turned him into] a Christian saint and hermit”².

But is this really the case? Can't we read Flam in search of his religious ideas, in a full awareness of how often belief is closely intertwined with unbelief? I dare say yes, although let us also be aware that Flam left in his diaries an argument that is ambiguous, entangled in contradictions, unsystematic and inconsistent. Be that as it may, this issue undoubtedly deserves further study, which will probably be one of the results of the academic session devoted to Flam at the John Paul II Catholic University of Lublin on May 23, 2024. The issue of belief and unbelief, the presence of God in life or absence thereof, is only one of the fascinating issues that Flam wrote about, but it is precisely this that appealed to me the most, making me an enthusiastic reader of his notes. Perhaps that's why we shouldn't consider it a coincidence that Flam, returning to Lublin, found a new home – through the edition of his diaries – at the John Paul II Catholic University of Lublin, where the Abraham Heschel Center for Jewish-Catholic Relations is thriving.

² <https://www.vub.be/nl/nieuws/een-nabeschouwing-bij-het-grote-flam-debat-aan-de-vub>

Flam's diaries are also a poignant testimony of the Holocaust. Flam was a prisoner of the Dossin Barracks in 1943; released and arrested again in 1944, he spent the rest of the war imprisoned in Buchenwald. Because much will be said about this part of his life today, I would only like to draw attention to one aspect: how information about the crime of the Holocaust, perpetrated in occupied Poland and other Central European countries by non-German Nazis, reached Western Europe through Polish channels. On Tuesday, March 30, 1943. Flam noted in his diary that the condition of Jews in German-occupied Poland “exceeds all imagination”. “Even the gas chambers are being used to speed up the extermination of the Jews” (p. 261). The editorial note refers to an article in *Le Flambeau*, an underground publication of the Belgian Committee for the Defense of the Jews, with which Flam and his wife were involved, quoting a famous radio address. In it Polish Prime Minister Władysław Sikorski, head of the Polish government-in-exile in London, appealed to world public opinion to help the Jews. Flam, who was not registered as a Jew in occupied Belgium, worked very hard to help save other Jews, including children, using his contacts with the Resistance, as the quotation above illustrates.

It is impossible, having limited time, to convey all of Flam's personality traits and experience. The students of Dutch Studies at the John Paul II Catholic University of Lublin, who translated excerpts from Flam's diaries, focused primarily on those parts that deal with his youth, the period from the beginning of record-keeping in 1926 until the outbreak of World War II, with a few post-war excerpts. Flam was in his early twenties at the time, a peer of the students from Lublin, who now turned into readers and interpreters of his notes. I expect that many of his experiences and dilemmas related to his peers and family will sound familiar to anyone of the same age. I also wanted the passages to reflect something of Flam's earliest intellectual explorations and spiritual dilemmas. Four students, members of the Dutch Philology Students' Scholarly Circle – Kamil Narolski, Robert Urban, Natalia Źeleźnicka and Radosław Źukowski – worked on the translation. Thank you very much for our successful cooperation! The work lasted a month, and ended with a joint discussion, which we conducted through MS Teams. Putting this text in your hands, I hope that Flam will become as close to you as it has become to us.

Marcin Polkowski Lublin, May 14, 2024

Kristien Hemmerechts

Kristien Hemmerechts (*1955) behoort ongetwijfeld tot de belangrijkste naoorlogse Vlaamse schrijfsters. Minder bekend is dat zij ook emeritushoogleraar is van de Katholieke Universiteit Leuven, partneruniversiteit van de Johannes Paulus II Katholieke Universiteit Lublin.

Zij studeerde in haar geboorteplaats Brussel Germaanse Filologie bij de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (tegenwoordig KU Leuven, campus Brussel), deed haar licentiaat bij de Katholieke Universiteit Leuven, waar zij in 1986 promoveerde op *A Plausible Story and a Plausible Way of Telling: A Structuralist Analysis of Jean Rhys's Novels*, uitgegeven in 1987 bij de bekende wetenschappelijke uitgeverij Peter Lang in Frankfurt am Main.

In het jaar dat zij promoveerde, debuteerde zij tevens als schrijfster met drie korte verhalen in het Engels, uitgegeven bij Faber and Faber. Eén jaar later volgde haar Nederlandstalige debuut *Een zuil van zout* bij Houtekiet in Antwerpen. Zij kreeg voor haar verhalend proza al in 1990 de Driejaarlijkse Prijs van de Vlaamse Gemeenschap.

Op wetenschappelijk gebied organiseerde zij in 1988 het eerste Vlaamse congres over feministische literatuurtheorie. Dit komt overeen met de thematiek van haar romans en verhalen, waarin zij de relaties van vrouwen met mannen vanuit het vrouwelijke standpunt bekijkt, met onder andere ook aandacht voor vrouwelijke seksualiteit. Haar stijl kenmerkt zich door een afstandelijke registratie van gebeurtenissen en gedachtes, zonder in te grijpen in het verhaal. Vaak vertrekken haar romans vanuit een eenvoudig en herkenbaar gegeven (een sterfgeval, een scheiding), waar vervolgens verschillende verhaallijnen en personages omheen opgezet worden die een complex netwerk opleveren. Haar bekendste romans zijn *Brede heupen* (1989), *Veel vrouwen, af en toe een man* (1995) en *Donderdagmiddag. Halfvier* (2002).

Kristien Hemmerechts was getrouwd met de bekende Vlaamse dichter Herman De Coninck (1944-1997). Na zijn dood wijdde zij in *Taal zonder mij* een biografie aan haar man. Tien jaar na de dood van haar man hertrouwde zij met Bert Castelein. Talenstudenten zijn overal in Europa, ook in Polen, meestal vrouwen. Kristien Hemmerechts heeft interessante dagboeken toegankelijk gemaakt. Dagboeken van een man verbonden met Lublin en verbonden met Vlaanderen. Ik wens u een goede lees- en luisterervaring.

Wilken Engelbrecht

Lublin, 15 mei 2024

Wprowadzenie

Leopold Flam (1912-1995) znany był w Belgii w okresie powojennym przede wszystkim jako filozof oraz wykładowca akademicki na Wolnym Uniwersytecie w Brukseli. Był niekonwencjonalną postacią, słynął z radykalnie lewicowych poglądów, a jego wykłady, których bohaterami byli Platon, filozofowie oświecenia, Marx, Nietzsche i francuscy egzystencjaliści, dzieliły zarówno studentów jak i kadre profesorską na gorących wielbicieli i zażartych przeciwników. Bywał konfliktowy, nie stronił od kontrowersyjnych tez, a jego krytycy zarzucali mu mitologizowanie własnej osoby. *Ecce philosophus* – taki tytuł nosi jedno z niedawnych opracowań na jego temat³. Ów zachodnioeuropejski *public intellectual* doby powojennej, *enfant terrible* belgijskich salonów intelektualnych, miał jednak inną stronę osobowości, która była niejako w ukryciu, a która dopiero teraz ujrziała światło dzienne, dzięki edycji jego dzienników, pieczołowicie przepisanych i opracowanych przez sześćdziesięcioosobowy zespół, któremu przewodzili flamandzka pisarka Kristien Hemmerechts i dziennikarz Guido van Wambeke.

Z dzienników, które obejmują okres do 1957 roku, czyli do chwili, gdy porzuciwszy zawód nauczyciela historii Flam rozpoczął karierę akademicką i mógł zająć się w pełni swoją wielką pasją, filozofią, dowiadujemy się o jego formacji intelektualnej i życiu prywatnym. Czytelnik staje się świadkiem zmagania Flama z samym sobą, z własną osobowością, które jak się zdaje, od początku mu towarzyszyły, a które zainspirowały Hemmerechts i Van Wambeke by nadać edycji tytuł *Zniosę wszystko, nawet siebie samego*. Na kartach dzienników możemy prześledzić jego życie od dzieciństwa, które spędził w skromnych warunkach, a wręcz w ubóstwie, mieszkając z rodzicami i rodzeństwem w antwerpskiej suterenie. Czytamy o latach podczas i tuż po I Wojnie Światowej, które spędził w Lublinie, skąd wywodził się jego ojciec, Hersz Flam (matka, Mała z domu Wajc, pochodziła z Chełma). Flam opowiada o swoich przemyśleniach związanych z rodziną, pierwszej miłości (nieodwzajemnionej, do Anny), oraz drugiej, do Julii Isbutsky, która została jego żoną. Jesteśmy świadkami jego pragnienia zdobywania wiedzy, ale także dylematów związanych z wiarą i tradycją żydowską. Jak wielu z jego rówieśników, Flam był zafascynowany komunizmem (był też członkiem belgijskiej partii komunistycznej od lat trzydziestych do 1947 roku). Można go zaliczyć do tzw. *fellow travellers*, choć jak wskazują niektóre wpisy w dzienniku, nie miał później złudzeń co do ludobójczego charakteru ustroju sowieckiego (np. gdy nawiązywał do procesów moskiewskich

³ Tom de Mette, Willem Elias, Jean-Pierre Vanhee, *Ecce philosophus. Leven en werk van Leopold Flam*. Gent 2021.

końca lat trzydziestych). Choć przyjął marksistowski materializm dialektyczny, to jak pokazują jego zapiski, w tym przynajmniej okresie równie intensywnie wracał myślami do Boga.

Odkryciem dla czytelnika może być to, jak często Flam odwoływał się do Przedwiecznego, a wręcz jak trudno mu było żyć bez Boga, czy też to, że się modlił. Oto przykładowy wpis:

Piątek, 16 kwietnia 1943

Pomimo tego, że coraz bardziej doświadczam Bożej obecności, nie udało mi się jeszcze odnaleźć Boga, wciąż czuję się samotny i to jest powodem mojej ciągłej rozpacz.

(przeł. Marcin Polkowski)

Na okres okupacji przypada niejako punkt kulminacyjny zbliżenia Flama do Boga, poszukiwań, które towarzyszyły mu zapewne przez całe życie:

Wtorek, 27 kwietnia 1943 r.

Znaczenie Boga w naszym życiu jest ogromne, a jednak w moich codziennych kontaktach z ludźmi nie potrafię postępować inaczej, niż zdecydowany bezbożnik.

W ciszy nocy człowiek czuje oddech Boga, jest się świadomy Jego opiekuńczej obecności. Teraz wreszcie mam świadomość, że nie jestem sam, teraz, gdy zdaję sobie sprawę z obecności Boga, teraz, gdy czuję Jego opiekuńczą dłoń nad moją głową. To właśnie ta głęboka świadomość napełnia mnie wdzięcznością. Miałem ciężki dzień, ale pochylałem głowę i serce z wdzięcznością, ponieważ zrobiłem coś z *caritas* [tak w oryginale], ponieważ dałem odwagę i nadzieję kobiecie, która była mi bardzo niesympatyczna, ponieważ mam możliwość umieszczenia dziecka w szkole z internatem.

Powoli zbliżam się do mojego Ojca. Właściwie jeszcze tam nie jestem. Ciągłe się zbliżam, ale wiem, że On tam jest, że Jego oddech podtrzymuje moje życie, że nigdy mnie nie opuści. W najbardziej ukrytym cierpieniu, w godzinach najbardziej gorzkich wyrzutów sumienia, w rozpacz i opuszczeniu, w ciężkiej udręce, zapaliło się dla mnie światło, poczułem Boga, otrzymałem jasną świadomość, że Bóg mnie nie opu-

ścił, ale że odwróciłem się od Niego. Teraz pragnę ze wszystkich sił zbliżyć się do Niego, aby Jego światło przeniknęło moje życie, aby Jego ciepłem zniszczyć moją śmierć życia i zmartwychwstać.

(przeł. Marcin Polkowski)

Inne wpisy świadczą o tym, że Flama nawet zafascynował się chrześcijaństwem, w szczególności osobą Chrystusa. Trzeba jednak przyznać, że wyobrażenie Flama o Bogu w młodości i w czasie wojny nie jest jednoznaczne, nie pozostało też stabilne w latach późniejszych, gdy podążył modną ścieżką marksizmu i zanurzył się w filozofii oświeceniowej. Perspektywa ex post zabarwia zatem wiele refleksji na temat tego, w co naprawdę wierzył Flama, jaka była jego najbardziej autentyczna idea Boga. Niedawno na przykład Max Borka napisał, że „liczne prośby wczesnego, ateistycznego i komunistycznego Flama do Boga nie były skierowane do katolickiego Boga, ale do heretyckiej spinozistowskiej wersji niepoznawalnego żydowskiego Przedwiecznego, który jako harmonijne współdziałanie sił natury może być naukowo zgłębiany”. Borka powtórzył krytykę biografy Flama, Willema Eliasa, który stwierdził, że pamiętniki Flama doprowadziły do chrystianizacji lub, jak się ironicznie wyraził, „Kristienizacji” myśli filozofa. Borka twierdził nawet, że rozpatrywanie pojedynczych cytatów uczyniło z Flama karykaturę, „Flam for Dummies”, a z „mistrza wolności i oświecenia chrześcijańskiego świętego i pustelnika”⁴.

Ale czy rzeczywiście tak jest? Czy nie możemy czytać Flama także w poszukiwaniu jego idei religijnych, mając świadomość, jak często wiara jest ściśle spleciona z niewiarą? Śmiem twierdzić, że tak, choć miejmy też świadomość, że Flama pozostawił w dziennikach wywód niejednoznaczny, uwikłany w sprzeczności, niesystematyczny i niekonsekwentny. Jak by nie było, zagadnienie to niewątpliwie zasługuje na dalsze studia, które będą zapewne jednym z rezultatów sesji naukowej poświęconej Flamowi na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II (23 maja 2024). Problematyka wiary i niewiary, obecności Boga w życiu, to tylko jedna z fascynujących spraw, o których Flama pisał, ale akurat ona przemówiła do mnie najbardziej, sprawiając, że stałem się entuzjastycznym czytelnikiem jego zapisków. Być może dlatego nie powinniśmy uznać tego za przypadkowe, że Flama, wracając do Lublina, zagościł – poprzez swoje dzienniki – akurat na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana

⁴ <https://www.vub.be/nl/nieuws/een-nabeschouwing-bij-het-grote-flam-debat-aan-de-vub> (dostęp 14.05.2024)

Pawła II, gdzie od niedawna prężnie działa Centrum Relacji Polsko-Żydowskich im. Abrahama Heschela.

Dzienniki Flama stanowią interesujące świadectwo tego, jak informacje o zbrodni Holokaustu, dokonanej w okupowanej Polsce i innych krajach Europy Środkowej przez niemieckich nazistów, docierały do Europy Zachodniej m.in. polskimi kanałami. We wtorek 30 marca 1943 r. Flam odnotował w swoim dzienniku, że stan Żydów w okupowanej przez Niemców Polsce „przekracza wszelkie wyobrażenia” (s. 261). „Nawet komory gazowe są używane do przyspieszenia eksterminacji Żydów”. Nota redakcyjna odnosi się do artykułu w *Le Flambeau*, podziemnej publikacji Belgijskiego Komitetu Obrony Żydów, cytującego przemówienie radiowe, w którym polski premier Władysław Sikorski, szef polskiego rządu na uchodźstwie w Londynie, apelował do światowej opinii publicznej o pomoc Żydom. Flam, który nie był zarejestrowany jako Żyd w okupowanej Belgii, zrobił wiele, aby pomóc uratować innych Żydów, w tym dzieci, wykorzystując swoje kontakty z ruchem oporu.

Nie sposób w tak ograniczonym, siłą rzeczy, wyborze, oddać wszystkich cech osobowości i doświadczenia Flama. Kompilując zbiór fragmentów, który przełożyli studenci niderlandystyki KUL, skoncentrowałam się przede wszystkim na tych częściach dziennika, które dotyczą młodości Flama, okresu od początku prowadzenia zapisków w 1926 roku do wybuchu II wojny światowej, z kilkoma fragmentami powojennymi. Flam miał wtedy około dwudziestu lat, był rówieśnikiem studentów, którzy zamienili się w czytelników i tłumaczy jego zapisków. Spodziewam się, że wiele z jego doświadczeń i dylematów związanych z rówieśnikami i rodziną, zabrzmi znajomo dla każdego, kto jest w tym samym wieku. Chciałam też, by fragmenty oddawały coś z najwcześniejszych poszukiwań intelektualnych i rozterek duchowych Flama. Nad przekładem pracowało czworo studentów, członków Koła Naukowego Studentów Filologii Niderlandzkiej – Kamil Narolski, Robert Urban, Natalia Żeleźnicka i Radosław Żukowski – bardzo Państwu dziękuję za udaną współpracę! Prace trwały miesiąc, a zakończyły się dyskusją we wspólnym gronie, którą przeprowadziliśmy na platformie MS Teams. Oddając ten tekst w Państwa ręce mam nadzieję, że Flam stanie się Państwu tak samo bliski, jak stał się nam.

Marcin Polkowski

Lublin, 14 maja 2024

Kristien Hemmerechts

Kristien Hemmerechts (*1955) należy niewątpliwie do najbardziej znaczących flamandzkich autorek powojennych. Mało kto wie o tym, że ma ona również status profesor emeritus Katolickiego Uniwersytetu w Lowanium, który jest uczelnią partnerską Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II w Lublinie.

Autorka studiowała w miejscu urodzenia, Brukseli, filologię germańską przy Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (obecnie KU Lowanium, kampus Bruksela). Ukończyła tam wpierw licencjat po czym w 1986 obroniła swój doktorat pt. *A Plausible Story and a Plausible Way of Telling: A Structuralist Analysis of Jean Rhys's Novels*, wydany w 1987 przez znane naukowe wydawnictwo Peter Lang we Frankfurcie nad Menem.

W 1986 zadebiutowała w roli pisarki publikując trzy krótkie opowiesci po angielsku, wydane przez wydawnictwo Faber i Faber. Następnego roku miał miejsce jej debiut z pierwszą niderlandzkojęzyczną publikacją pt. *Een zuil van zout*, wydaną przez wydawnictwo Houtekiet w Antwerpii. Dostała za nią już w 1990r. Trzyletnią Nagrodę Flamandzkiej Wspólnoty Belgii.

W dziedzinie nauki zorganizowała w 1988 pierwszy we Flandrii kongres dot. feministycznej teorii literatury. Zgadza się to z tematyką jej powieści oraz innych dzieł, w których patrzy na relacje damsko-męskie z perspektywy kobiet biorąc m.in. pod uwagę seksualność kobiet. Jej styl charakteryzuje się zdystansowaną relacją wydarzeń oraz przemysłów, nie ingerując w fabułę. Często jej powieści wychodzą od prostego i rozpoznawalnego motywu (śmierć, rozwód), wokół którego występują różne postacie oraz wątki tworząc złożoną sieć powiązań. Najbardziej znanymi powieściami autorki są: *Brede heupen* (1989), *Veel vrouwen, af en toe een man* (1995) en *Donderdagmiddag. Halfvier* (2002).

Kristien Hemmerechts wyszła za mąż za znanego flamandzkiego poetę, Hermana De Conincka (1944-1997). Po jego śmierci dedykowała mu biografię w swoim dziele *Taal zonder mij*. 10 lat po śmierci męża wyszła za Berta Casteleina.

Większość studentów filologii w całej Europie, również w Polsce stanowią kobiety. Kristien Hemmerechts opracowała i opublikowała niezwykle ciekawe dzienniki, w tym dzienniki pewnego mężczyzny związanego z Lublinem i również z Flandrią. Życzę Państwu przyjemnej lektury oraz miłego słuchania.

Wilken Engelbrecht
Lublin, 15 maja 2024

Leopold Flam

Ik zal alles verdragen, ook mezelf (fragmenten)

Zaterdag, 14 augustus 1926 (geschreven de 15de augustus)

Ik maakte grapjes met mijn broertje (5 jaar oud) Moris [ook Maurice en/of Mozes genoemd], van wie ik zeer veel houd. Om negen uur ging ik naar de synagoge. Ik trof daar enige vrienden aan. Als ik thuiskwam, ging ik eten. Na het eten ging ik lezen. Ik kreeg sterke hoofdpijn door verveling. 's Avonds ging ik naar een concert op de Groenplaats.

Donderdag, 19 augustus 1926

Mijn vader is gisteren van Oostende teruggekomen – hij bracht mij een pen (been [hoorn]) en tien mooie zichten van Oostende.

Dinsdag, 31 augustus 1926

Morgen is het voor mij Prijsuitdeling in de Lux, Provinciestraat nr. 147, Antwerpen. Ik ben de 3de van Profaan op 28 leerlingen. Enige vrienden en ik hebben ons een zwemclubje gemaakt, genaamd “De jonge Waterratten”. Ik ben als president van het clubje gekozen en Jacques Rosenberg als trainer. We tellen ongeveer twaalf leden. Ik ga misschien morgen met mijn Club zwemmen.

Maandag, 20 september 1926

Mijn vader is vandaag avond [Flam gebruikt deze constructie vaak voor “vanavond”, zo ook “vandaag morgen” voor “vanmorgen” et cetera] van Holland teruggekomen. Ik kreeg vandaag ook een mooie trui van mijn moeder. Toen ik de trui aanhad, ging ik hem aan Meno tonen. Toen zijn vader mij bemerkte, riep hij: “Gij buiten van hier. Gij hebt hier niets te maken!” Ik trok er mij niets van aan en ging met Meno een beetje op straat wandelen. Toen wij voorbij zijn huis gingen, merkte zijn vader ons op. Mij joeg hij naar huis en Meno moest gaan slapen. Als ik alleen zou zijn, zou ik het uitgeschreeuwd hebben van de schande.

Donderdag, 15 juli 1926

Namiddag, in de pauze, riep mij mijn profane meester Mr. Boeselaers naar zich. Hij vroeg mij, 'Flamm, wat gaat gij doen na de vakantie?' 'Diamantsnijden', was mijn antwoord. Hij vroeg mij of ik van mijn ouders werken moest, maar ik antwoordde van neen, want het was mijn keuze wat ik mocht doen. Mijn meester zegde dat het een schande voor mij is, 'want' zegde hij, 'gij zijt een goede leerling en kunt goed bij mij volgen, waarom zoudt gij nu al uit school gaan?' Ik antwoordde niets.

Ik heb hem beloofd dat ik na zou denken over die zaak en misschien niet van school afgaan. Maar ik zal moeten van school gaan, want mijn ouders zijn heel arm en ik moet ze helpen, het is mijn plicht. Maar ik zweer dat ik altijd leren zal – tot mijn dood. Ik zal werken als een paard bij dag, en 's avonds leren.

[Om onduidelijke redenen schrijft hij zijn naam in deze periode met dubbele m; officieel is het Flam, ook in de vreemdelingendossiers van zijn vader].

Dinsdag 2 november 1926

Meno zegt dat hij gelooft dat Anna een ander liefheeft dan mij. Hij gelooft het, zeg ik, dus het is nog niet zeker en daarom heb ik altijd nog hoop want ik weet dat de Eeuwige me helpen zal. IK BEN ER ZEKER VAN DAT DE EEUWIGE ME HELPEN ZAL!!!

Zondag, 12 december 1926

Buiten de hartstocht voor Anna heb ik nog zeer gaarne voetbal en zwemmen. Ik heb het voor Beerschot A.C. Deze Club heeft vandaag tegen Antwerp F.C. verloren met 2-0, alhoewel Antwerp F.C. de laatste plaats bekleedt en Beerschot de eerste (Beerschot was verleden jaar kampioen van België). Zwemmen bevalt me zeer. Ik ga daarom elke vrijdag geregeld zwemmen.

Zondag, 26 december 1926

Wij hebben bijna geen geld thuis. Ik voel me sinds lang zeer ongelukkig en ik voel ook dat Mr. Bosselaers, mijn profane leraar, niet meer zoveel van me houdt als vroeger. Ik houd integendeel veel van hem.

's Avonds ben ik ongeveer een halfuur bij Meno geweest. Anna kwam dan thuis. Zij nam geen notitie van me. Ik geloof dat ze me niet gezien heeft. Ik geloof dat Anna mij niet meer bemint. Zij spreekt de laatste tijd zeer weinig tegen me, bijna niets. Ik voel me daarom zeer ongelukkig, Stel u eens voor, drie jaren iemand hartstochtelijk beminnen en dan tot het besef komen dat ze u niet bemint. Iedere zondag gaat zij dansen. Ik moet meer niet zeggen dan dat woord 'd-a-n-s-e-n'.

Toch bemin ik Anna en ik hoop, ja, ik ben er zeker van, dat de Eeuwige Anna aan mij zal geven.

Ik ga sterk achteruit in de lessen.

Zondag, 10 juli 1927

Wie zou er zich nu om die armzalige Leopold Flamm bekommeren? Alleen de Eeuwige!!!

Noch heb ik u lief, mijn Anna, mijn schat!

Dinsdag, 20 september 1927

Het grootste deel van de dag breng ik met studeren door. Nu leer ik met behulp van een bibliotheekboek de geschiedenis van Griekenland. Ik begin mij ook in het noten lezen te oefenen.

Ik zie nu in dat ik niemand anders kan beminnen dan Anna, al hoewel zij misschien niet aan mij denkt. Dikwijls komt haar beeld voor mijn ogen en dan voel ik een soort van siddering, en begerig strek ik de hand naar haar uit, maar zo rap als het visioen is verschenen, zo verdwijnt het ook.

Ik kan er niets aan doen maar ik word gedwongen, door een geheimzinnige macht, om alles neer te schrijven wat ik voel, wat ik denk en wat mij gebeurt.

Woensdag 12 oktober 1927

Het is namelijk dat ik in volle twist ben met mijn ouders. Deze hebben een echte voorliefde voor het leuren, wat mij verschrikkelijk krenkt. Het huishouden wordt verwaarloosd en ook de opvoeding van mijn broertje Moris. Hij schijnt een echte straatjongen te worden of hij is het al. Ik doe het onmogelijke om hem de drang naar de afwijking van de goede weg te beletten.

Is dat wel mogelijk als zijn vader hem maar begaan laat en hem ook alles geeft wat hij wil. Ik geef natuurlijk de kleine deugniet genoeg slaag, en in plaats van een aanmoediging krijg ik nog een berisping van hen.

Donderdag, 20 oktober 1927

In gezelschap van mijn vriend Meno Lipschitz ging ik een foto van mij nemen met mijn diploma in de hand.

Ik wil diamantsnijder worden. En ik hoop dat de Eeuwige mij helpen zal en geen mensenhand.

Dinsdag 25 oktober 1927

Ik ga voor de eerste maal in mijn leven naar de Avondschool.

Zondag, 6 november 1927

Ik zal om te beginnen melden dat ik misschien dinsdag a.s. zal gaan diamantsnijden. Wij zullen 750 fr. betalen voor het leren van een half jaar, daarna zal ik drie maanden voor niets werken, en de andere drie voor halve prijs.

Zaterdag, 19 november 1927

Het was verleden zondag dat ik voor de eerste maal in mijn leven ging werken. Ik moet nu nog een motor krijgen. Mijn moeder leende 600 fr. bij Mr. Untermann om mij die te verschaffen.

Nu zie ik mij in gezelschap van Anna als haar verloofde, dan als haar man en dan... ja, dan als wij ons vermenigvuldigd hebben. Och! Ik heb gezegd dat ik zeer kort zou zijn en nu zie ik dat ik mij bedrogen heb, want als mijn penneke aan het pennen is, kent het geen einde.

Dinsdag 16 december 1930

[...] ik sprak haar met u aan, alhoewel we nu veel vrijer tegen over elkaar ons gedroegen. Julia was niet voor mij iets gewoons, wel iets buitengewoons, Julia was mijn alles, mijn ziel, mijn

hart, mijn oog, kort: alles was ze voor mij. Dit 'alles' vereerde ik, vergoddelijkte ik, en hoe kon ik iets goddelijks, iets dat zo hoog was zo gewoon aanspreken? Neen, dat kon ik niet, ik was daartoe niet in staat! Julia was voor mij wat Jehovah voor de Joden is.

Woensdag 24 december 1930

Ik moet bekennen dat ik geen Vlaming of Nederlander ben, dat ik het nooit zijn zal, dat ik een Oosterling zal blijven. Dikwijls wil ik het Nederlands uit het venster gooien en een oosterse taal (Hebreeuws bv.) me goed aanleren en in haar schrijven en spreken, zo koud en rauw lijkt me deze taal uit het Noorden. Het Duits trekt me evenmin als het Frans aan, maar wanneer ik voor “dat zijt gij” tat tvam asi [Sanskriet] verneem, voel ik deze woorden tot in de diepste diepten mijner ziel. Ook om het Russisch houd ik – deze taal heeft veel mystieks en zachts in zich, maar toch houd ik meer van het Hebreeuws.

Donderdag, 1 januari 1932

Eens had ik Herman met een glas hete thee natgemaakt en in de plaats van in woede te ontsteken, nam zijn gezicht dezelfde uitdrukking van gisteren aan en gevoelvol zegde hij: ‘Ik heb meelij met u... met uw opgewondenheid. Ik heb medelijden met u.’

Maandag 2 januari 1933

Wanneer smart zich van me bemeestert en leed me bedrukt, ben ikzelf de enige vader, de enige moeder, de enige broeder en zuster, de enige god die me begrijpt en doorvoelt.

Maandag, 6 februari 1933

Het is verschrikkelijk in deze koude, ijskoude eenzaamheid te leven.

Ik ben in de universiteit de slechtste leerling. Ik voel me een leugenaar en een bedrieger. Ik ben een bedelaar – leef in een ellendige toestand, waarbij een Julia al haar krachten verliest om mij omdat ze denkt dat ik iets groots ben!

Ik weet dat er geen God bestaat. Maar hoe komt het dat ik me daarin niet goed voel, dat ik lijd?

Maandag, 13 februari 1933

Zie, daar komt de Lente, ja hij komt, de Lente, de vreugde volle Lente, het grootse Ja!

Maandag, 15 augustus 1938

Gebed aan de Eeuwige Almacht.

In mijn lijdensdagen en smartvolle nachten, in mijn bloed en tranen, met mijn gebroken hart richt ik mijn ogen naar U, die onverbiddelijk boven alles staat, en bid U om een enig goed: geef me verstand en kracht om te volharden aan mijn werk van zelfhervorming en zelfopvoeding.

Zaterdag, 10 september 1938

Gisteren werd er in onze kamer een rat ontdekt. Lachend en lawaaierig liepen de soldaten achter het dier aan om het te doden. Het vuchtte onder de bedden, van kamer tot kamer, radeloos en zwak, tot een zware slag van een schoen een einde stelde aan het leven van de vluchteling. Ben ik misschien deze rat niet?

Zondag, 2 oktober 1938

De laatste dagen waren vol spanning: een wereldoorlog ging uitbreken. Alles is goed verlopen en we zijn in vrede en rust gebleven.

Als soldaat heb ik enige heel zware dagen beleefd, temeer daar ik mij helemaal niet aan het leger kan wennen.

[Op zo september 1938 werd het Verdrag van Munchen gesloten in de hoop de vrede in Europa te garanderen.]

Maskers ziet men overal. Ik draag tegenover mezelf een masker.

Vrijdag 16 december 1938

Het leven is een voorbereiding tot de dood.

Maandag 19 december 1938

Mijn vrouw is zwanger. Waar zal ik het geld halen voor het kind dat ze zal krijgen? En ik heb zoveel schulden.

Maandag 26 december 1938

Moest ik een godsdienst kiezen, ik zou die van Christus als de mijne aanzien.

Zondag 1 januari 1939

De mens gelijkt op de hond die in het water zijn eigen beeld ziet. Met een stuk vlees in zijn muil en denkende dat het een andere hond is, wil hij zich ook van dit stuk vlees meester maken en verliest het zijne. Wij verlaten de zekerheid voor een schimmenwereld, en de schimmenwereld is de oorzaak van ons leedt maar ook van onze vreugde.

Donderdag, 12 januari 1939

“Mens sana in corpore sano” is een van die domme spreuken die waarlijk veracht moeten worden.

Zaterdag, 8 juli 1939

In ons huis woont op het tweede verdiep een venijnige lasteraarster. De huisbaas kent maar een maatstaf voor de mensen: het geld. De lieden in de straat kijken me afgunstig aan.

Voor de ene ben ik een Jood en dat is heden erger dan een misdadiger te zijn. Voor de anderen heb ik het te goed, al moest ik 4000 fr. lenen om tot in september toe te komen.

Thuis voel ik me ook niet al te wel. Mijn vrouw staat zo ver, zo heel ver van mij. Ze is trouwens nu in een kritische toestand daat te een dezer dagen moeder gaat worden. Gelezen heb ik vandaag niet. Wel een opstel over Nietzsche overgeschreven en verbeterd. Men moet niet altijd lezen, men moet ook zelf voortbrengen.

28 januari 1950

[...] Ik weet niet wat met dit of met de voorgaande schrijfboeken zal gebeuren. Wellicht zullen ze alle verloren gaan, zoals dorre bladeren mede gedragen door een kille herfstwind. Wellicht zullen ze sommigen bereiken en een wekroep zijn, evenals een getuigenis van alle bitterheid en schoonheid die ik in mijn hart heb gedragen. Ik heb in alle veel van mezelf verteld, ze zijn als een testament.

21 november 1953

[...] Soms verbeeld ik mij dat iemand deze regels zal lezen en met mij zal meevoelen en van mij zal houden.

Leopold Flam

Wszystko zniosę, nawet siebie (wybór fragmentów)

Sobota, 14 sierpnia 1926 (napisano 15-tego sierpnia)

Żartowaliśmy sobie razem z moim 5-letnim braciszkiem Morisem, którego bardzo kocham. O godzinie 9 poszedłem do synagogi. Spotkałem tam kilku swoich przyjaciół. Kiedy wróciłem do domu, poszedłem jeść, a potem poczytać. Dostałem silnego bólu głowy spowodowanego nudą. Wieczorem poszedłem na koncert na Groenplaats.

Czwartek, 19 sierpnia 1926

Mój ojciec wrócił wczoraj z Ostendy – przywiózł mi pióro z obsadką z rogu oraz dziesięć pięknych widokówek.

Wtorek, 31 sierpnia 1926

Jutro mam wręczenie nagród w Luksie, przy Provinciestraat 147 w Antwerpii. Jestem trzeci z przedmiotów świeckich na 28 uczniów⁵. Wraz z przyjaciółmi założyliśmy klub pływacki o nazwie „De jonge Waterratten” (Młode Szczury Wodne). Zostałem wybrany na przewodniczącego klubu, a Jacques Rosenberg został trenerem. Jest nas około 12 członków. Możliwe, że jutro popływam sobie z moim Klubem.

Poniedziałek, 20 września 1926

Mój ojciec wrócił dzisiaj wieczorem z Holandii. Dostałem dzisiaj od mojej mamy bardzo ładny sweter. Kiedy go założyłem, poszedłem go pokazać Meno. Kiedy zauważył mnie jego ojciec, zawołał: „Wynocha. Nic tu po tobie!” Nic sobie z tego nie robiłem i poszliśmy z Meno powąłęsać się po ulicy. Kiedy mijaliśmy jego dom, zauważył nas jego ojciec. Mnie przegonił do domu, a Meno musiał iść spać. Gdybym był sam, to bym krzyczał ze wstydu.

Czwartek, 15 lipca 1926

⁵ Flam posługuje się tu terminem „Profaan”, oznaczającym przedmioty świeckie w szkole żydowskiej o charakterze religijnym. Pojęcie to jest nadal używane w szkolnictwie niepublicznym zarówno w Belgii jak i Holandii (przyp. red.).

Po południu, na przerwie, zawołał mnie do siebie mój nauczyciel od świeckich przedmiotów, pan Boeselaers. Spytał mnie, „Flamm, co będziesz robił po wakacjach?” „Ciąc diamenty”, brzmiała moja odpowiedź. Zapytał się mnie, czy moi rodzice każą mi pracować, ale odpowiedziałem, że nie, bo to był mój wybór, że mogłem pracować. Mój nauczyciel oznajmił, że naprawdę mnie szkoda, bo jak powiedział: „Jesteś dobrym uczniem i możesz się u mnie uczyć, dlaczego miałbyś opuszczać szkołę?” Nic mu nie odpowiedziałem.

Obiecałem, że zastanowię się nad tym i że być może nie opuszczę szkoły. Ale raczej będę musiał tak postąpić, bo moi rodzice są biedni i muszę im pomóc, to mój obowiązek. Jednak przysięgam, że zawsze będę się uczył – aż do śmierci. W dzień będę harował jak wół, a wieczorami będę się uczył.⁶

Wtorek, 2 listopada 1926

Meno uważa, że Anna kocha kogo innego niż mnie. Ale że tak myśli, wcale nie oznacza, że jest to przesądzone. Dlatego zawsze mam nadzieję, bo wiem, że Przedwieczny mnie wesprze. JESTEM ŚWIĘCIE PRZEKONANY, ŻE PRZEDWIECZNY MI POMOŻE!!!

Niedziela, 12 grudnia 1926

Poza uczuciem do Anny, w ciągu dalszym bardzo lubię piłkę nożną i pływanie. Kibicuję drużynie Beerschot AC⁷. Wspomniany klub przegrał dziś 2-0 z FC Antwerpia, mimo tego, że to FC Antwerpia zajmuje ostatnie miejsce w tabeli a Beerschot jest pierwsze (Beerschot było mistrzem Belgii w zeszłym sezonie). Pływanie bardzo mi się podoba. Dlatego też regularnie chodzę co piątek pływać.

Przełożył Robert Urban

⁶ Z niewiadomych względów Flam zapisuje swoje nazwisko podwójną literą m; oficjalny zapis jest z pojedynczą literą m, również w dokumentach jego ojca (przyp. z wyd. K. Hemmerechts i G. van Wambeke).

⁷ Pełna nazwa tego klubu piłkarskiego, który po kilku przemianach istnieje do dzisiaj, brzmi „Klub Atletyczny Beerschot” (Beerschot Athletic Club). Zob. <https://www.beerschot.be/nl/geschiedenis> (przyp. red.).

Niedziela, 26 grudnia 1926

Nie mamy w domu prawie żadnych pieniędzy. Od dłuższego czasu czuję się bardzo nieszczęśliwy i wydaje mi się, że pan Bosselaers, mój świecki nauczyciel, nie lubi mnie już tak bardzo, jak wcześniej. Z kolei ja wręcz przeciwnie, bardzo go lubię.

Wieczorem byłem u Meno około pół godziny. Następnie Anna wróciła do domu. Nie zwróciła na mnie uwagi. Wydaje mi się, że nie zauważyła mnie. Chyba mnie już nie kocha. Ostatnim czasem odzywa się do mnie coraz rzadziej, prawie w ogóle. Dlatego czuję się bardzo nieszczęśliwy. Wyobraź sobie, kochasz kogoś trzy lata, po czym zdajesz sobie sprawę, że ta osoba cię nie kocha. W każdą niedzielę Anna chodzi tańczyć. Może i nie powinienem powiedzieć więcej niż to słowo „t-a-ń-cz-y-ć”.

Mimo to kocham Annę i mam nadzieję, tak, jestem pewien, że Przedwieczny da mi Annę.

Pogorszyłem się znacznie w nauce.

Niedziela, 10 lipca 1927

Kto by się przejmował nieszczęsnym Leopoldem Flammem? Tylko Przedwieczny!!!
Wciąż Cię kocham, moja Anno, mój skarbie!

Wtorek, 20 września 1927

Największą część dnia spędzam na nauce. Teraz uczę się historii Grecji korzystając z książki z biblioteki. Zaczynam też ćwiczyć czytanie nut.

Teraz widzę, że nie mogę kochać nikogo innego poza Anną, chociaż ona może nie myśli wcale o mnie. Często przed moimi oczyma pojawia się obraz Anny, przez co czuję jakby dreszcz i ochoczo wyciągam do niej rękę, ale tak szybko jak wizja się pojawia, tak i znika.

Nic nie mogę na to poradzić, bo tajemnicza siła zmusza mnie bym spisywał wszystko co czuję, co myślę i co się ze mną dzieje.

Środa, 12 października 1927

Tak się składa, że często kłócę się z moimi rodzicami. Mają oni prawdziwe zamiłowanie do handlowania⁸, co jest dla mnie upokarzające. Dom jest zaniedbany, podobnie jak wychowanie mojego braciszka Morisa. Wygląda na to, że staje się prawdziwym chuliganem, albo już nim jest. Dokonuję niemożliwego, by powstrzymać go od zejścia z właściwej ścieżki. Czy jest to w ogóle możliwe, jeśli jego ojciec pozwala mu na wszystko i daje mu wszystko, czego tamten zechce? Oczywiście daję małemu łobuzowi wystarczająco lania, ale zamiast zachęty, dostaję reprimendę.

Czwartek, 20 października 1927

W towarzystwie mojego przyjaciela Meno Lipschitza poszedłem zrobić sobie zdjęcie z dyplomem w dłoni.

Chcę zostać szlifierzem diamentów. I mam nadzieję, że Przedwieczny, a nie ludzka ręka mnie wspomże.

Wtorek, 25 października 1927

Idę po raz pierwszy w życiu do szkoły wieczorowej.

Niedziela, 6 listopada 1927

Na wstępie odnotowuję, że być może w przyszły wtorek zamierzam rozpocząć szlifowanie diamentów. Zapłacimy 750 franków za pół roku nauki, następnie przez trzy miesiące będę pracował za darmo, a przez pozostałe trzy za pół stawki.

Przełożył Kamil Narolski

⁸ Wyraz „leuren”, użyty w oryginale, jest wieloznaczny: oprócz handlu ulicznego czy domokrażstwa znaczy też oszukiwać (por. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, „Leuren I”, „Leuren II”, z podziękowaniami dla dr hab. Muriel Waterlot za dodatkowe informacje). Kontekst tej wypowiedzi wydaje się być trudny do ustalenia.

Sobota, 19 listopada 1927

W zeszłą niedzielę po raz pierwszy w życiu poszedłem do pracy. Teraz jeszcze potrzebny jest mi motor⁹. Moja matka pożyczyła u pana Untermanna 600 franków, żeby mi go kupić.

Teraz w towarzystwie Anny widzę siebie jako jej narzeczonego, potem jako jej męża, a potem... tak, potem gdy się już rozmnożyliśmy. Och! Powiedziałem, że będzie bardzo zwięzłe, ale teraz widzę, że oszukałem samego siebie, bo gdy moje pióro zacznie pisać, to nie może przestać.

Wtorek, 16 grudnia 1930

[...] mówiłem do niej per pani, chociaż zachowywaliśmy się już względem siebie dużo swobodniej. Julia nie była dla mnie kimś zwyczajnym – była nadzwyczajna. Julia była moim wszystkim, moją duszą, moim sercem, moim okiem, słowem: wszystkim dla mnie była. To „wszystko” czciłem, ubóstwiałem, więc jak mogłem do czegoś tak boskiego, czegoś będącego tak wysoko, zwracać się tak zwyczajnie? Nie, nie mogłem, nie byłem w stanie! Julia była dla mnie tym, czym Jahwe jest dla Żydów.

Środa, 24 grudnia 1930

Muszę przyznać, że nie jestem ani Flamandem ani Holendrem, że nigdy nimi nie będę, że zawsze pozostanę człowiekiem Wschodu. Często chcę wyrzucić przez okno język niderlandzki, dobrze się nauczyć jakiegoś wschodniego języka (np. hebrajskiego) i w nim pisać i mówić – tak zimno i surowo brzmi dla mnie ten język Północy. Niemiecki pociąga mnie tak mało jak francuski, ale gdy zamiast „ty jesteś owym” słyszę „tat tvam asi”¹⁰, czuję te słowa aż w najgłębszych głębinach mojej duszy. Lubię też rosyjski – ten język ma w sobie wiele mistyki i delikatności, jednak bardziej lubię hebrajski.

⁹ Silnik elektryczny do warsztatu szlifierskiego.

¹⁰ Sanskr., „ty jesteś owym”, wypowiedź zawarta w *Āchandogjaupaniśadzie* (upaniśady), „wyrażająca jedną z podstawowych tez indyjskiej filozofii — identyczność atmana (ty) z brahmanem (ów)” (*Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/tat-tvam-asi:3985637.html>).

Czwartek, 1 stycznia 1932

Kiedyś oblałem Hermana¹¹ szklanką gorącej herbaty; zamiast zapłonąć gniewem, jego twarz przybrała ten sam wyraz co wczoraj i z uczuciem powiedział: „Żal mi pana... z powodu pana wzburzenia. Współczuję panu.”

Poniedziałek, 2 stycznia 1933

Gdy ogarnia mnie żal i męczy mnie smutek, jestem dla siebie jedynym ojcem, jedyną matką, jedynym bratem i siostrą, jedynym bogiem, który mnie rozumie i współczuje.

Poniedziałek, 6 lutego 1933

Strasznie jest żyć w tej zimnej, lodowatej samotności.

Jestem najgorszym studentem na uniwersytecie. Czuję się kłamcą i zdrajcą. Jestem żebrakiem – żyję w podłym stanie, w którym Julia traci dla mnie wszystkie swe siły, bo myśli, że jestem kimś wielkim!

Wiem, że Bóg nie istnieje. Ale jak to jest, że się z tym źle czuję, że cierpię?

Poniedziałek, 13 lutego 1933

Spójrz, oto nadchodzi Wiosna, tak, nadchodzi, Wiosna, Wiosna pełna radości, największe Tak!

Poniedziałek, 15 sierpnia 1938

Modlitwa do Wiecznej Wszechmocy.

W moich dniach cierpienia i nocach smutku, w mojej krwi i łzach, w moim złamanym sercu wznoszę moje oczy do Ciebie, który nieustannie jesteś ponad wszystkim i modłę się, prosząc o jedno: dodaj mi rozumu i siły, abym wytrwał w moim dziele poprawy i pracy nad sobą.

Przełożył Radosław Żukowski

¹¹ Herman Isbutsky, brat Julii, późniejszej żony Leopolda Flama (przyp. red.).

Sobota, 10 września 1938¹²

Wczoraj w naszym pokoju znaleziono szczura. Śmiejąc się i hałasując, żołnierze pobiegli za zwierzęciem, żeby je zabić. Uciekał pod łózkami, od pokoju do pokoju, zrozpaczony i słaby, aż silny cios butem zakończył życie uciekiniera. Czy to ja jestem może tym szczurem?

Niedziela, 2 października 1938

Ostatnie dni były pełne napięcia: wybuchnie wojna światowa. Wszystko ułożyło się dobrze i dalej żyjemy w pokoju i spokoju¹³.

Jako żołnierz przeżyłem kilka bardzo ciężkich dni, zwłaszcza, że zupełnie nie mogę przyzwycząić się do wojska.

Maski widoczne są wszędzie. Noszę maskę wobec siebie samego.

Piątek, 16 grudnia 1938

Życie jest przygotowaniem do śmierci.

Poniedziałek, 19 grudnia 1938

Moja żona jest w ciąży. Skąd wezmę pieniądze na dziecko, które urodzi? Mam tak wiele długów.

Poniedziałek, 26 grudnia 1938

Gdybym miał wybrać religię, uznałbym religię Chrystusa za swoją.

Niedziela, 1 stycznia 1939

Człowiek przypomina psa, który widzi w wodzie swój własny obraz. Z kawałkiem mięsa w pysku, myśląc, że to inny pies, chce zabrać też ten kawałek mięsa, a gubi swój. Po-

¹² Flam został powołany do odbycia służby wojskowej (przyp. z wyd. K. Hemmerechts i G. van Wambeke).

¹³ We wrześniu 1938 zawarto układ monachijski w nadziei na zagwarantowanie pokoju w Europie. (przyp. z wyd. K. Hemmerechts i G. van Wambeke).

rzucamy pewność dla świata cieni, a świat ten jest powodem naszego cierpienia, ale także naszej radości.

Czwartek, 12 stycznia 1939

“Mens sana in corpore sano”¹⁴ jest jednym z tych głupich powiedzeń, którymi naprawdę należy gardzić.

Sobota, 8 lipca 1939

W naszym domu na drugim piętrze mieszka złośliwa oszczerczyni. Właściciel mierzy ludzi tylko jedną miarą: pieniędzmi. Ludzie na ulicy patrzą na mnie z zazdrością. Dla jednych jestem Żydem, a to dziś gorsze niż bycie przestępcą. Dla innych powodzi mi się zbyt dobrze, mimo że musiałem pożyczyć 4000 franków, żeby dotrzeć do września.

W domu też nie czuje się za dobrze. Moja żona jest daleko, tak bardzo daleko ode mnie. Zresztą jest teraz w krytycznym stanie, bo w każdej chwili może zostać matką. Nie czytałem dzisiaj. Przepisałem i poprawiłem esej o Nietzschem. Nie zawsze trzeba czytać, czasem trzeba też tworzyć.

28 stycznia 1950

[...] Nie wiem, co stanie się z tą lub z poprzednimi książkami. Być może wszystkie zaginą, jak suche liście niesione przez chłodny jesienny wiatr. Być może dotrą do niektórych i będą przebudzeniem, a także świadectwem tej goryczy i piękna, które nosiłem w swoim sercu. We wszystkich opowiedziałem dużo o sobie, są jak testament.

21 listopada 1953

[...] Czasami wyobrażam sobie, że ktoś przeczyta te słowa, będzie mi współczuł i mnie pokocha.

Przełożyła Natalia Żeleźnicka

¹⁴ W zdrowym ciele zdrowy duch (przyp. red.).